

УПОТРЕБА ИМПЕРАТИВА ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ПРОШЛИХ ПОНАВЉАНИХ РАДЊИ У ГОВОРУ ТУТИНА, НОВОГ ПАЗАРА И СЈЕНИЦЕ

У раду се анализира употреба императива у функцији обележавања прошлих понављаних радњи у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Испитује се значај синтаксичко-семантичких, прагматичких и стилских момената који регулишу избор овог глаголског облика у ситуацијама када се на наративном плану укаже потреба за исказивањем радњи хабитуалног карактера. Показало се да временски употребљени императив највише сличности има са наративним потенцијалом, потом са временски транспонованим презентом и перфектом у својој основној служби. Имајући у виду да је примећено да се у поменутој функцији као конкурентни углавном јављају сви поменути глаголски облици, настоји се указати на њихове сличности и разлике. Такође, истиче се и значај синтаксичко-семантичких и других услова који на употребном нивоу омогућавају њихово комбиновање.

Кључне речи: императив, временска употреба, прошло време, понављане радње.

1. Увод

1.1. Иако је примарно глаголски облик којим се казује шири спектар модалних значења попут заповести, захтева, молбе и сл. за извршење глаголом означених радњи, стања или збивања, императив при временском транспоновану постаје део система претериталних временских облика [Стевановић, 1986: 708; Станојчић и Поповић, 2005: 395; Танасић и др. 2005: 456]. Четворочлани систем претерита српскога језика (перфекат, аорист, имперфекат и плусквамперфекат) усложњен је, дакле, постојањем других временских (презент, футур I), и облика са примарно модалном службом (императив и потенцијал), који у одређеним синтаксичким, односно комуникативним околностима могу казивати прошле радње.

¹ bojana1919@hotmail.com

² Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика језичких структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Још је Александар Белић утврдио да је историјски развој императива у темпоралној служби ишао од првобитног опатива у 3. л. јд. преко унификације облика у свим лицима једине и множине, до развитка кондиционалног и концесивног значења [Белић, 1985: 164–165]. Полазећи од одређења Александра Белића, савремене граматике императив одређују као облик којим се при временском транспоновању обележавају прошле појединачне или понављане радње, и који се као такав најчешће користи у приповедању, те отуда и назив „приповедачки“ и „историјски“ императив [Стевановић, 1986: 708; Станојчић и Поповић, 2005: 395]. Када је посредом обележавања прошлих понављаних радњи које се одликују виšekратношћу, императив показује највише сличности са наративним потенцијалом и презентом. Када означава појединачну прошлу радњу, синтаксичко-семантички, односно стилски ефекти императива најсличнији су онима које у истим језичким околностима производи аорист. Најзад, у граматикама се поводом приповедачког императива најчешће констатује и то да је експанзијом наративног потенцијала домен његове употребе у стандардном српском језику знатно сужен, изузев књижевно-уметничког регистра, где има вредност стилског средства. У народним говорима позиција императива у систему знатно је стабилнија, с тим да већу фреквентност и шири сектор синтаксичко-семантичких функција има у јужним и југозападним деловима српске етнојезичке територије³.

1.2. У овом раду анализираће се особености овог глаголског облика у служби обележавања радњи које су се у прошлости понављале. Циљ нам је да утврдимо најпре језичке, тачније синтаксичко-семантичке, стилистичке и прагматичке околности које омогућавају развијање хабитуалне претериталне семантике, а потом издвојимо и подтипове таквог временског значења. Даље, будући да су императиву у овој служби конкурентни и други облици, настојаћемо да утврдимо факторе који у конкретним синтаксичко-семантичким, контекстуалним, односно прагматичким условима мотивишу његов одабир, чиме ћемо одредити место овог облика у систему глаголских форми за казивање претериталних радњи. Најзад, императив се у конкретном говорном чину обично јавља здружено како са изофункционалним тако и са глаголским облицима друкчијих синтаксичко-семантичких и стилистичких карактеристика. Стога, у раду ће бити анализирани и примери који илуструју језичке околности које условљавају (не)могућност комбиновања облика које

³ Т. Маретић, нпр. пише: „Хисторички императив је веома обичан у говору јужних крајева, али је то дијалектизам. Изван тих крајева не говори се и не пише... у зависним реченицама (н пр. кад ја тамо дођи...), а није ни мало обичан са негацијом“ [Маретић, 1931: 537]. М. Пешикан наводи да је приповедачки императив најобичнији „у црногорским и суседним јерцеговачким говорима. Такође се радо употребљава у говорима јужне Србије“ [Пешикан, 1956: 164].

повезује најмање једна заједничка семантичка компонента – обележавање радњи које припадају прошлости.

Материјал за анализу добијен је из грађе прикупљене са деведесет осам пунктова на територији трију општина – Тутин, Нови Пазар и Сјеница. Анализирани говор припада североисточном поддијалекту зетско-сјеничког дијалекта. Посреди је, наиме, део српске етнојезичке територије где императив у временској служби има стабилно место у систему, широк домен функција и високу фреквентност у употреби. Све су то чиниоци који омогућавају детаљну анализу синтаксичко-семантичких особина овог облика. Дијалекатски текстови из којих су ексцерпирани примери структурно припадају типу дискурса који погодује употреби наративног императива. Теме за разговор са информаторима односиле су се на временску сферу која припада прошлости, при чему је било речи о радњама хабитуалног карактера (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови), а потом и о појединачним радњама. Тако обликована саопштења погодовала су употреби овог глаголског облика, што омогућава да се његова семантика сагледа у широком дијалектском пазону функција.

2. Анализа грађе

2.1. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору императив у временској служби употребљава се за означавање како појединачних тако и радњи које се одликују вишекратношћу, а које по времену вршења припадају прошлости:

У то сѐло ђе ми је била сѐстра некѝ мѝнѝпи *дóђи*, пѝ *извѝди* му волóве ис тóра, пѝ *прикѝчи* за онó, пѝ *прикѝчи* онѝ кúћер, пѝ *отѝрѝ* кѝ óдавл'ѝ дóл'ѝ што зовѝмо до Бѝевицѝ, а јѝдан остó да чúвѝ онú стóку, оће вúк дóћ пѝ пóклат му стóку, óвце. И онѝ се чóвек *разбúди* изјúтра, *изúђи* пред онѝ кúћер. (Лу);

Л'ежѝло се на слѝмарице: *напúни* слѝмѝ и л'ѝжи, *окрѝни* хи стрѝнóм пѝ свѝ се дѝца *порѝди*, *покрѝ* хи по јѝднóм прѝбóм и дóбро је. (Боб).

Императив је у служби означавања прошлих понављаних радњи сасвим обичан од глагола оба вида, док се у ситуацијама када су посреди појединачне радње готово редовно јавља императив свршених глагола.

Познато је да ограничење употребе уз негацију карактерише модални императив, те су негиране форме овог облика твореног од свршених глагола сасвим ретке. Када је реч о императиву временског типа, ово ограничење важи за глаголе оба вида, па се примери са негираним императивом у предикату ређе јављају⁴:

⁴ М. Пешикан сматра да је разлог чешће употребе потврдних облика то „што се приповедачки императив не употребљава за радње које су се догодиле било кад у прошлости, већ за

Нèкат кúпи свáшта дèци, нèкад и *не кúти*, како се имáло кáт. (По); Нèкат се онá вòда и *не одл'èди*, мi йди на рiјèку да пèрèмо. (Не); Пол'йјегá онакò обúчèни, нèкат се и *не сазу*, пол'йјегá онакò. (Коч); *Не биди* ус прiчу, овá јој чòвек на врáта. (Бо).

Да се у испитиваном говору императив уз негацију најчешће избегава, показују примери сложених реченица који следе. У њима су негирани предикати најчешће у презенту или потенцијалу, иако у ближем синтаксичком окружењу обично преваладавају императивне форме:

Кòд нáс мусл'имáнá ёво кáко је бiло: *испрòси* му девојку, и *довèди* је, не познáју се. (Врс); Имáло је да се опèрè, раднијè жèне *поки́сели* вèш у онú кáцу, врúћу вòду и онò *попàри*, нiје дáо да се развiјá тá вáшка. А којè је бiло л'йјено, тò се развiјáло, нiје прáло, нiје чiстило и имáло вáшкè. (Шт); *Умiјеси* од нáшè пшеницè, пá *узми* пá *испèчи* пот сáч, нè би онò се бијел'èло, него онò мр̀ко. (Це).

Наведено се може сматрати првом диференцијалном цртом између императива с једне и потенцијала и презента с друге стране. Иначе, у истим синтаксичким околностима, уколико би се негација изоставила, избор између конкурентних облика био би потпуно слободан.

У даљем раду анализирамо примере употребе императива за обележавање прошлих понављаних радњи.

2.2. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице императив у временској служби најчешће се употребљава да се њиме обележи мноштво радњи које су се у прошлости понављале по извесном, најчешће утврђеном редоследу. Иста обележја поседује и приповедачки потенцијал. Осим семантике протеклог понављања, за потенцијал се у литератури као трећа најважнија особина наводи и могућност стилског уобличења исказа. Ефекат носталгичности, односно евокативности, настао услед емотивног ангажовања говорника при обликовању саопштења, исказ уобличен у потенцијалу диференцира од фактографског казивања у перфекту [Ивић, 1983: 44]. Грађа којом располажемо показује да исти тип стилогености поседује и императив. Стога, три особине које ћемо сматрати најважнијима када је у питању временски употребљен императив овога типа, и које ће се у раду анализирати, јесу: а) семантика вишекратности; б) одвојеност од момента говора; те в) емотивна ангажованост.

2.2.1. Императив поседује могућност самосталног обележавања нерференцијално конципованих радњи. Ова особина заједничка му је са потенцијалом, те се оба облика квалификују као језичка средства са специјализованом функцијом обележавања семантике протеклог понављања. У нашој

радње које имају одређено „временско место“ у оквиру низа догађаја о коме се приповеда“ [Пешикан, 1956: 156], што ће се потврдити и у нашој каснијој анализи.

грађи фиксиран је велики број примера у којима овај облик без додатних језичких средстава глаголом означену радњу предочава као вишекратну, у прошлости понављану. Императивне форме, удружене са наративним режимом казивања који подразумева причање о прошлим радњама које се карактеришу цикличношћу (обичаји, ритуалне радње, сезонски послови и сл.) довољан су показатељ да су посреди радње хабитуалне семантике⁵.

Стога, у грађи су се нашли бројни примери контекстуално детерминисаних прошлих понављаних радњи означених императивом, а наводимо само неколико:

Бил'ѐжи траве, пробукџу дѐцу, л'и хим страву. Ўзмџ биљѐгу от детѐта, ймајџ једне траве пѐсѐбно, и три тѐ траве свѐжи црвенијем кѐнцом и пѐсл'ѐн хи почунѧ и тџри џ воду и кџнѧ дијете. (Боб); Прелѐмѐ тѧмо бадњачицу, на огњиште, пѧ се окрѐћѐмо ѓколо, пѧ пѐсл'ѐ спџсти онѐ бѧдњѧке пѧ нијџчи ѓколо.; Онѧ му тџри стол'ицу, ѓн оѐе да сѐднѐ, они му измѧкни, ѓн бџп.; А кѧко је ѓна са снѧшѓм живѐла, ѓне се свѐ зѓвни на брѓдо пѧ посѐдѧ, пѧ разговѧрѧ. (Коз).

С друге стране, забележени су и примери где се на неререференцијалност прошле радње указује посебним синтаксичким средствима, у која убрајамо прилошке или именичке детерминаторе.

При одређењу карактера и момента вршења радње прилошким детерминаторима бележени су најчешће прилози *некад, тад, раније, прије, најприје, исприје* и сл., који време вршења радње у оквиру ког се она понављала диференцирају од садашњег смештајући га у шири временски оквир. Додатно прецизирање, односно позиционирање тренутка вршења радње у ужи временски одсечак присутно је у контекстима са прилозима *изјутра, навече, зими, лети* и сл., с тим да су у њима маркери првог типа (*некад, раније, прије*) увек имплицитно присутни:

Ранијџе како би му ѓтац и мајка рѐкл'и, отиди, видѧ девојку, кѧка је, штѧ е, от којѧјѧ је, ѓни ѓбџи ѓтуд да видџу џѐ се удѧјѐ девојка, пѧ богами нѐко и покџди пѧ се развѧл'и тѓ, свѧшта је било. (Лу); Тапџтѧ смо тѐрал'и, сине, зѧми дрва на сѓне. Снѧјег пѧни, направѧ сѓне, прѓстри волѓве и по снѧјегу фујѧ се и тѐрѧ. (Туз); А овѧ се диѧни пѧ нѓџу пѧ му тѓ обандѧ свѐ. (Из); Ако смо звѧти на свѧдбу онѓ ујџтру пѓжњѐмо, диѧни се рѧно пѧ жњѧи, жњѧи, пѧ помџзи стѓку пѧ истѐрѧ, пѧ трѓчи по планини, пѧ трѓчи на свѧдбу ѓпѐт, пѧ свѐ стѧени. (Со); Тџ зѧми снѧјег дѓтл'ѐ, и натовѧри на обремѧчу и да ондѐсѧш кџћи да кџпаш дѐцу. (Коз);

⁵ Навешћемо само један пример као илустрацију тврдње у вези с тиме да императив радњу нужно квалификује као прошлу понављану: Јѧ дијете а ѓна зрѐла девојка, јѧ отидѧ: „ѐво, јѧ сам ви довѐла стѓку, а тѧ девојка је отишла у Балѓтиѧ.“ (Бр). Говорник овде мисли на понављање догађаја истога типа, те је стога употребљена императивна форма. Уколико би се наместо ње употребио перфекат или презент, семантика вишекратности не би била прозирна, док би се употребом аориста она потпуно изгубила. До промене значења не би дошло једино ако би се на овом месту употребио облик потенцијала.

У зависносложеним реченицама у функцији детерминатора честе су и зависне реченице временског типа:

Ка[д] дeнѹ крстине, имало је лѹдѹ *отиди* по нѳни пā му и *помлати*. (Из); На рѹјеку још кад ѳмā, секѹру *понеси* пā *разбѹ* л'ѳт. (Со); Кад бѹдe свe готѳво, по-дeнeмо у стѳгове, и[з] стѳгѳвā ѳдмā на гѹвно, направѹмо гѹвно и онѳ снѳплe порeдимо по гѹвну, па *увeди* кѳње (Бр).

У именичке детерминаторе спадају: именица у слободном падежном облику, затим падежни облик са обавезним детерминатором и предлошко-падежна конструкција. При употреби именичког детерминатора, означена радња може се временски квантификовати. Применом оријентационог критеријума, именички детерминатор посматра се као тачка у времену која омогућава одређивање радње исказане императивом као симултане, антериорне или постериорне у односу на време исказано одредбама.

Као примери са слободним падежним обликом забележени су само они са именицом која означава неки дан у недељи. Радња исказана глаголским обликом симултана је са временом исказаним одредбом: Бѹла сам вeл'ика, пā посл'e ка[д] дѳђи л'ѳто, јeсeн, јāо, игрāнка *бѹди* недeљѳм, кланeт свѹрā, цѳо дāн бѹјe кѳло. (Лу); Пeткѳм свѹ *отиди* на цѹму (Дол).

Радња исказана императивом може бити симултана, антериорна или постериорна у односу на време исказано предлошко-падежном конструкцијом као детерминатором.

Симултаност се исказује акузативом и предлозима *за*, *на*, и *у*, као и конструкцијом *о* + локатив:

За Спāсѳвдāн крстѳве стāвлāл'и на кѹђу, од л'ескѳвe грāнe *стāви* крc и *донeси* у ѳѹву у л'ивāду у врт. (Шав); Тѳ на Ђѹрђевдāн би, *ѹзми* јeдну флāшу, пā *донeси* на воденицу пā *стāви* по јeдну копрѹву у тѹ флāшу. (Шав); Онe вeл'кe *прѳдā* ђ јeсeн а онe мāl'e *остāви*, па тeлāt *прѳдā*, сѹр *прѳдā*. (Гл); О Бѳжѹђу се рāдујeмо и мѹ да попѹјeмо кāфу, и пшеницу прђжил'и, рāш *испрђжи* на ѳме кāфe. (Лу).

Конструкцијама са падежним обликом и обавезним детерминатором исказује се такође значење симултаности:

Па ѳзгѳр набāцā прѳвѳ пeпeла па посeн жāра, па је *утихā* јeдно пѳла сāхата. (Ков); Пā сам рāдѹла и тāмо и овāмо, свe у фāбрику дрѹгā смeна да би ѳде бѹла до пѳла двā, пā у пѳла двā упāl'и āуто пā *трчи* тāмо. (Д. Пољ); Свāкe гѳдинe би ни се знāло, *натѳвāри* мѹ прeде из Мѹтровe па *отиди* на мѳбу, по цѹјелѹ нѳј *прeди* конѳплѹ пѹстѹ, *дѳђи* понeкѹ мѳмци па *обрђи* онe *прeде* па сeдни порeд нās. *Прeди* по свѹ нѳј. (Вру).

Генитивом и предлозима *пре* (*прије*(н)), (*у*)*очи* и *до*, односно *пред* + акузатив, исказује се антериорни тип временске ситуације:

Пā ѹвечe *кѹти* кѹђу, *кѹти* штāлу, *кѹти* пчeл'е, свe што ѳмāш *кѹти*, ко се квѳчка испѹл'ѹла, онѳ прије Ђѹрђевдана. (Лу); Пā посeн *дѳђи* *дѳђи* уочи

пѣтка те је ўзми (Ков); Ка[д] дођи очи Петровдана, осѣчи раќла̄сто дрво, дугачко ко онѡ вїла, и сад покупи тѣ корўбе и свѣ насла̄га у тѡ и гѡре свѣжи жїцѡм, и запали, и пѣсма и врїска, изађи тамо ђе чувамо стоку. (Вру); Хајде, ја пла̄сти, они јѣди, ѡни сїти, ја глѣдна, до акша̄ма. (Ле); Ѐшл'и смо д[а] ўзмемо во̄ду да се онѡ окупа̄мо пре[т] са̄бах и ко̄прїва̄, от дрїјена бѣхѡр онѡ слѡми, от врбѣ ма̄ло, па тури дѣци мѣтлу и конѡпац под нѡге. (Де).

Императивом исказане радње или ситуације постериорне су у односу на време исказано конструкцијама са предлозима *по* и *после*: По свѣдби отїди ѡна да посѣтї њѡјне, отїдѹ заједно (По); Лѡнце су тѣрѡл'и ода̄вл'ѣ из Јѡшаницѣ, онѣ лѡнце од землѣ, тѣрѡл'и за Кѡсово за жїто, грдно, пѡсл'ѣ рѡта, по јѣдан ил'и двѡ лѡнца жїта, и тамо раздїјел'и по сѣл'има. (Лу).

У примерима са двоструком временском детерминацијом једном одредбом дат је шири временски оквир у који се смешта целокупно мноштво радњи, док друга омеђује ужи интервал у који се смешта појединачна радња:

Е изјутра пријен сунца о[д] тѣ водѣ свѹ дѣцу поквѡсїш, демек да напредујѹ, да растѹ, и ра̄но хи дїжи и кѹпѡ хи напоље с тијем копрїва̄ма, под младу крӯшку, јабуку, рѹжа ко ђѣ йма̄, на̄више̄ рѹжа да бѹдѣ румѣно. (Боб); У четвртак доведи невесту ўвечѣр, обӯчи јој, ка̄ овѡ сѡт што вѣзѹ онѡ онако̄, зва̄ло се та̄пѹт фѣреца. (Дол).

Иако се императивом недвосмислено указује на поновљивост протекле радње, овај облик сам по себи не носи информацију о карактеру таквог понављања. Наиме, таква радња, иако се одликује репетитивношћу, не мора нужно да поседује и семантичку компоненту редовности вршења. Обавештење о томе да ли се радње одликују регуларношћу у понављању (стално су се понављале када су се у прошлости стицали услови за то) или пак епизодичношћу (вршене су тек понекад) носе временске одредбе употребљене у ближем или даљем синтаксичком окружењу:

Нешто сам вол'ѣла тѹ дѣцу са халѡлом да хи подњивїм, да хим не вїдїм шѣр, вол'ѣла ўвијек штѡ ми ко прїча̄, ја за сѣбе задр̄жи. (Бр); Чӯва̄л'и смо стоку онѡма и сађи озгѡр и навѣди се на тѹ рїјеку и напи се водѣ сва̄кї дан. (Ју); Ми на посѣтке би йшли по цїјелѹ зїму, покупи се са свїјѡ странѡ. (Вру);

Е богами ка̄ко упознѡл'и, ѡн дођи не̄ка[д] тамо, ја не̄кат овѡма и тако̄ ти тѡ. (Брђ); Не̄кат, кат до̄ђѣ ка̄ овѡ вї сад, не̄ма̄мо ка̄шїка̄ нѡ свѣ из једнѣ кашїкѣ, ја зафѡти, па да̄дни тѣбе, крӯжїло. (Шт).

Императивом се најчешће казује навиком или правилом утврђен процес или поступак по коме се нека радња обављала, те се радње обележене овим глаголским обликом најчешће одликују сукцесивношћу и временском прогресијом. У императивним низовима (са којима се неретко преплићу и други облици) најчешће су присутне радње које се одликују прогресивношћу, следе једна за другом или произилазе једна из друге. То показују примери типа:

Кат биде ђн онђ духан те хоће да жутђ, ђни ѓзмѓ онђ, онђ л'ѓстове свђ бђри, бђри, бђри, е ѓзми ѓглу и кђнац, ѓтни, и посл'ѓн ѓзми те овакђ, свђ рђђа, нѓђђ ви, и овакђ око кѓћа да се тђ сѓшѓ. (Баг); Ставѓмо онђ конђпце и посл'ѓн они јђдно слђжи онђ и докл'ѓн свђ тђрѓ, тђрѓ, докл'ѓн дђни, па посл'ѓн пђново размђтавѓ. Такђ би изврхл'и, па мѓкни онѓ слѓму, подђни, мѓкни у онђ цѓковђе и унђси у онђ старђ кѓће, дѓжи гђре. (Ер).

На основу свих наведених типова примера закључујемо да временски транспоновани императив радњу означава као: а) прошлу и б) у протеклом времену понављану. Носилац семантике хабитуалности радње јесте сам императив, а испољавање ове особине потпомогнуто је или контекстом или посебним одредбама. Типом дискурса, притом, вишекратност је исказана имплицитно (подразумева се јер су теме у вези о устаљеним радњама које се врше по обичају или навици), док посебна језичка средства имају функцију да исту информацију додатно спецификују, експлицитно је изражавајући. Од значаја за утврђивање значењских особина императива јесте чињеница да се семантика прошлости и семантика поновљивости у домену употребе увек јављају здружено. Ми, међутим, сматрамо да у случају императива семантика поновљивости има примарну улогу, а да је значење прошлости само пратећи моменат који се појављује више захваљујући самом контексту, тачније ближем синтаксичком окружењу него ли самом императиву. Дакле, мишљења смо да је улога овог типа императива у обликовању саопштења у првом реду да именује радњу и значи је и понављану, тачније поновљиву, а тек онда као прошлу.

На ову претпоставку упућује пар закључака до којих смо дошли на основу расположиве грађе: 1. Императив не може самостално обележити радњу као прошлу; 2. Императив може бити у потпуности ослобођен темпоралности сводећи се на функцију простог именовања радње. Наведене претпоставке у даљој анализи покушаћемо да потврдимо примерима.

Поводом прве тврдње, подсећамо да је поменуто да употреба императива у типу дискурса који је дефинисан одабраном темом (о цикличним радњама) на плану рецепције недвосмислено упућује на семантику поновљивости. Да би се она исказала, како је показано, нису потребна друга средства, иако се могу јавити. Тип дискурса који погодује употреби императива, даље, обезбеђује такве контекстуалне услове који су у конкретном говорном чину имплицитно или експлицитно означени маркером *некада* у односу на време у коме тече приповедање информатора, а које доживљавамо као *сада*. Значај контекстуалних чинилаца очитује се, дакле, у томе да императив долази најчешће у саопштењима о обичајима који су заборављени, радњама у вези са пословима који се више не обављају, те је дистанцираност од садашњег тренутка сасвим јасна. Стога, сматрамо да је је одвојеност од момента говора сигнализирана пре контекстом него ли самим императивним формама. Утврђено је и показано да контекст врши важну функцију и приликом

исказивања хабитуалности. Међутим, основна разлика јесте у томе што за исказивање прошлости императив увек захтева још неко језичко средство и то у ближем синтаксичком окружењу. Грађа којом располажемо, наиме, показује да готово и не могу постојати примери вишеструкосложених реченица у којима би сви предикати били у императиву. Тачније, примећено је да се императив у саопштење нужно уводи неким другим претериталним обликом чија је примарна функција да радње које се даље нижу смести у прошлост, а тек након њега могу доћи предикати у императиву, који даље само прецизирају информацију означавајући је, додатно, и као хабутуалну.

Наводимо примере који показују да се тачка на временској оси у коју се смешта радња маркира или перфектом, или наративним презентом односно потенцијалом (а савакако и њиховом комбинацијом). Ове форме употребљавају наизменично са императивним, с тим да је иницијална позиција готово редовно резервисана за синтаксичку јединицу која је носилац претериталне семантике:

Ја сам децу подигла у шћуму, дијете, напѣти га овако на л'еђа и свѣжи овамо пѣтљачу, и понѣси йгл'е овако, и понѣси ѣтетѣу, удрѣби у једно чанче, кѣпйи ми ѳтац, тѳ се звѣло самѣн, осѣиши тѳ л'ѣп дѳбро, осѣиши, прѳври вѳду, тѣри шѣћер, на четѣри онѳ излѳми, покрѣи марѳмицѳм и тѳмо га нарѳни, тѳ дијете, у шћуму. (Ка); Седѣло се, разговѳрѳло се, у каснијѣ време посл'ѣн би се доносѣло и пиће, нѣшто попи, помезѣти и такѳ тѳ. (Рај); Йгрѳл'и смо највишѣ онѣ гѣђѣ, напрѳви некѳ дрѳво нађи пѳ се лѳптѳ, тѣрѳ у некѳ рѣпу, пѳ тѣ гѣђѣ би се йгрѳл'и. (Рај); У шкѳлу кад би бѣло најприје онѳ жѣтѳ Мѳмировица, онѳ је азгѣна бѣла кад је йгрѳла, накокорѳ кѳсу овако, пѳ, ка[д] смо йгрѳл'и у шкѳлу, удѳри ногѳм пѳ хоће пѳтѳс да слѳмѣи док тѣ смо йгрѳл'и. (Трн).

Наведену тврдњу поткрепљују и примери у којима се исти глагол на блиском одстојању употребљава у двама глаголским формама. Једна од њих је глаголски облик у временској служби са функцијом маркирања радње као претериталне а друга је императив:

Штрѣгља се на главу носѣла, на главу нѳси, нѣмѳ водѣ, нѳ идѣш дал'ѣко до нѳсѣиш вѳду, није кѳ сѳт йзвор. (Дуј); Тѳт се мијѣсѣло у пѣкару, ймѳ напрѳвѣ се онѣ пѣкаре, тѳмо напрѳви пѣкаре. (Шт); Ѓде се увѳди и вѳ, и дѳн данѳс, ко ймѳ. Дѳвдѣ га увѣди и врѳти га. (Бу); Пѳ би сврѳтил'и ѳде на кѳња, ѳни сврѳти ѳде, и стѳку ћѣрѳл'и и онако се намирѣвѳл'и.; Би жѣна, с извиѣњѳм, скинула, угѳси лѳмбѳу пѳ скини се да л'ѣгнѣ. (Тр).

Репетиција делимично синонимних јединица у контекстима овога типа, односно понављање истог глагола у двама различитим облицима, указује на непоклапање њихових семантичких садржаја. На основу наведених примера уочава се заправо да перфекат и потенцијал имају функцију смештања радње у прошлост, док императив ову информацију само даље спецификује. На синтаксичком плану овде долази до преласка од шире ка ужој семанти-

ци, прецизније, од значења ‘прошла радња’ ка значењу ‘прошла понављана радња’. Из овога можемо закључити још и то да императив у временској служби поседује виши степен специјализованости за изражавање семантике вишекратности него потенцијал, имајући у виду да наративни потенцијал има способност и самосталног обележавања прошлости.

Претпоставку о одсуству темпоралности потврђује и немогућност употребе императива у питањима, што је још једна разлика према потенцијалу. Потенцијал у упитним реченицама сасвим је обичан, па су чести примери типа: *Како би се онō ранијē невесте спрѣмале* за свадбу? *Како би онō спрва тѣрѣли* зими кукѣруз за Митровицу? *Штѣ би рѣдѣли* о Божѣћу кад дѣћѣ полѣзник? и сл. У оваквим контекстима императив не може послужити као средство темпоралне детерминације предикације, имајући у виду да није могуће остварити замену типа: **Како се оно раније невесте спремај* за свадбу? По колико гостију *долази* о слави? Како оно *спрва терај* зими кукѣруз за Митровицу? итд. Ово се надовезује на раније наведену тврдњу о томе да примери реченица у којима би сви предикати били у императиву готово и не постоје у грађи.⁶

Исто показују и ситуације у којима се имепративни низови без промене смисла могу премештати из прошлог момента у садашње време. Тако у примеру: *Нѣкат су свѣкрве млѣго лѣше бѣле за снахе. Свѣ јој угѣди, намири* по кѣћи, *помѣзи стѣку, усѣри*, и *јѣпѣт* јој нѣје дѣбро. (По); радње означене императивом перципирају се као прошле. Међутим, уколико би се одредба *некад* заменила са *сад* а перфекат презентом, радње означене императивом значавале би оно што важи у овом времену: *Сѣд су свѣкрве млѣго лѣше за снахе. Свѣ јој угѣди, намири* по кѣћи, *помѣзи стѣку, усѣри*, и *јѣпѣт* јој нѣје дѣбро. (По); Исто то не би било могуће са потенцијалом, који би, премештањем у сферу садашњости, добио модални карактер, тачније њиме би се исказивала жеља, намера или неко од других модалних значења: **Сад су свекрве много лоше за снахе. Све би јој угодила*,

⁶ Велики је број примера у којима се временски употребљени императив употребљава да значи хабитуалне радње које су од стране говорног лица уочене као понављане / поновљиве. Такве радње припадају прошлости, али их приповедач презентује као свевремене, актуелне из перспективе своје садашњости, предочавајући их не као актуелни догађај већ као доживљај. Овакве ситуације упућују на могућност да се императивом обележе радње које својим трајањем могу обухватити садашњост, тачније радње које се из перспективе говорникове садашњости приказују као актуелне. Такви су примери: *Їмѣ у Пѣзар бојајиница, опрѣди* прѣћу и *однѣси* тѣ у коју хѣј, *завѣжи* бѣју и *посѣн* ѳзмѣмо (Баг); *Гл’ѣдѣм сѣт, вѣну бѣцајѣ, пострѣжи* на камиѣн и *бѣци*. (Со); *Нервѣза, сѣма тѣ, шѣти, шѣти, шѣти, испѣни* ѳ поље, *мѣло испѣнѣм тѣ* више кѣћѣ ѳ хлѣт сѣднѣм, *нѣко прѣћѣ*, *преговѣрим*, што ступи ѣкшам, *затвѣри* се ѣде, *шѣти*, не мѣгу ни да спѣвѣм, *кѣ самотѣња*. (Жи); *Шкѣлу овѣ ѣѣца вѣселѣ завршѣ, мѣчи, рѣди*, *пѣсла нѣмѣ, дројѣра* се, *идѣ*, *нѣмѣ, тѣ* су свѣ *јѣпѣ* родѣтељи крѣви. (Кн). Имајући у виду комплексност питања које се односи на то да ли је обележавања хабитуалности као актуелне из перспективе момента говора уопште могуће, ова проблематика биће предмет посебног рада.

намирила по кући, помузла стоку, усирила, и јопет јој није (= не би било) добро.

2.2.2. Закључујемо да је семантика поновљивости фундаментална када је у питању временска употреба императива за означавање збира понављаних радњи. Императив, као што је и показано, именује радње означавајући их као вишекратне, док на време вршења упућује превасходно контекст, односно глаголски облици попут потенцијала, перфекта, наративног презента. Овде ћемо додати још и то да се, када су у питању прошле радње, на њихову дезактуализованост из садашње перспективе често упућује и посебним језичким средствима употребљеним у блиском синтаксичком окружењу. У тој функцији наступају парови прилошких одредби са односом *некад / прије / у моје вријеме / у то доба : сад*; или детерминатори *раније, исприје*, употребљени самостално: Ранијѣ није имало ни замрзивања, а ниси имала шта да саћуваш, повише породице, месо нема хе да га ставиш кад нема стрјје, на таван, а сат правимо оне пушнице па би реко, сушаре ове (Де).

Такође, бележени су примери у којима се у ширем контексту најпре описују понављане радње које су важиле за одређено време, након чега следи исказ којим се експлицитно наглашава њихова одсеченост од садашњости: Па онџо пл'ѣти чѣрапа, сат ово млади не умјју ни да пл'ету. (Со); Водѣ није имало, донѣси по једну кофу водѣ, неко *попи*, неко се *оми*. А сат јок, сат је рахатлук, купатило, воду у собу, и врѣћа и хладна. (Ки).

Маркерима истога типа може се указати и на актуелност радње из перспективе приповедачеве садашњости: Ул'егне поланник, па гржа, гржа, и тури оне цѣпке у шпорет, онда било оне тронџке стол'ице, *препрѣми* му, он да сѣдне, она му *измакни* ону стол'ицу он се *преврни*. *Огрни* га чѣргом, *сакри* му једну цѣпелу, дѣсну, па *сакри* горе на таван, да роди бѣље жито, берѣт. И сат то радимо бѣга ми. (Коч).

Када се императивом обележавају радње које су се у прошлости вршиле по навици одређеног лица, тада овај облик има квалификативни карактер као у примеру: Свѣ је он ово створио и радио, ис трѣхе смѣне дођи, косило се ручно, није имало ка сат, *дођи* ис трѣхе смѣне, *попи* шећер и воду, кафу, ракију, *поткју* косу и на л'иваду, *кѣси* до у тмушу. *Дођи*, два сата оспа ва, *дигни се, вечѣра*, па на рудник, па тако опѣт. (Кн).

2.2.3. Осим што радњу одређује у прошлости понављану императив поседује и могућност стилског уобличења исказа. Уколико се дискурс информатора посматра као текст који захтева извесне стилизацијске поступке, онда се и на том нивоу могу пронаћи моменти који мотивишу избор одређене синтаксичке јединице у конкретном говорном акту. О стилогености дијалекатског текста може се говорити превасходно због тога што функција језичких средстава у њему употребљених није строго комуникативна. Лице

које говори описује прошле или садашње радње обликујући саопштење као приповедање, као причу – његова намера је да такве догађаје представи што сликовитије, а уживљавањем у њих омогућава се интензивнија рецепција од стране слушаоца. Стога, уколико не постоје синтаксичка или друга ограничења, говорник ће увек када је то могуће варирати свој израз, користећи слободу избора и максимум језичког потенцијала који му је на располагању. Обликујући приповедање, говорник бира императив у ситуацијама када жели евоцирати сећања, емотивно обојити исказ⁷, указати на то да су радње о којима је реч (најчешће) доживљене или су као такве схваћене. Причање које омогућава прелаз из времена које је сада у оно које је прошло по правилу и захтева израз са израженом компонентом носталгичности. То је језичко окружење које погодује употреби како приповедачког императива, тако и наративног потенцијала, који је носилац истих стилских ефеката.

Радње означене императивом нису нужно и доживљене (мада најчешће јесу), то могу бити и оне о којима говорник зна посредно, према сведочанствима неког другог лица, али их током причања (пр)оживљава. Некада се се тај податак у самом саопштењу и посебно наглашава:

Ја пѧнтѧм, није имѧло стѧкла на прѧзѧре [...] прѧзѧри мѧл'ѧ да нѧ би ѧшѧ нѧко да укрѧдѧ [...] напрѧви овол'ѧкѧ јѧш кѧжѧм заштѧти, мѧкотрпно је бѧло, свѧ тѧ јѧ пѧнтѧм. (Уг); односно: Пѧ би ми причѧла, [...] натрпѧ дрвѧ, натрпѧ, натрпѧ, па у онѧ црепѧље вел'ѧкѧ овакѧ дѧђѧ [...] па ѧзгѧр набацаѧ прѧво пѧпела па посѧн жѧра, па је утихѧ једно пѧла сѧхата па извѧди онѧ л'ѧп, на л'ѧп пѧпело, на л'ѧп жѧр. (Ков).

Приповедање у императиву динамичније је него оно у потенцијалу или перфекту, а овај облик је и са становишта језичке економије синтаксичка јединица погоднија од претходне две. Тако на стилском плану употреба императива уноси динамичност, радње се нижу једна за другом што доводи до бржег смењивања слика, чиме се остварује живост у приповедању⁸:

Јѧло се л'ѧп јѧчмен, ѧвсен, свѧшта се јѧло, онијѧ кѧпрѧвѧ надрѧби, мијешѧ с брѧшном, свѧри, јѧди.; Посѧн ѧженѧ тогѧ брѧта, одвојсмо се, рѧди, хѧкѧ, мѧчи се, кѧси, плѧсти, компѧр, вѧрт, овѧмо, онѧмо. (Ке); Ту конѧплѧ опсѧјецаѧ, пѧ трл'ѧ, пѧ гребенѧј, пѧ прѧди пѧ ткѧ, пѧ бијел'ѧ и плѧтно пѧ шиѧ кошѧље пѧ и гѧће и кошѧље, свѧ ѧт плѧтна. (Цр).

⁷ Императив се употребљава онда када говорно лице жели оживети, сликовито представити неку прошлу ситуацију, а то „захтева од приповедача више уношења, више извесне врсте уметничког уживљавања у причање. Отуда у таквом причању има доста емотивних елемената“ [Пешикан, 1956: 153].

⁸ За банатске говоре се такође наводи да „употреба императива чини живљим описе појединих послова: Дѧнас врши па нѧнас рѧди Бк, Цѧк мѧтеш на лѧђѧ, па из цѧѧка ѧитѧј Бк“ [Ивић и др. 1997: 389]. М. Пешикан наводи да се „овим обликом казује динамично схваћена трајна радња, трајна радња као једна етапа у неком организованијем приповедању“ [Пешикан, 1956: 153].

С друге стране, будући да се увек јавља у комбинацији са осталим облицима, смењивање различитих форми омогућава прелаз од мирнијег темпа приповедања ка бржем, што подразумева дезаутоматизацију динамике наративног тока. Као илустрацију, наводимо неколико примера:

Разбајавал и би му жене, која зна, то су имал е те старије што знају, разбаје детету да не плаче, дијете имā грчеве, сō око главе и баци у воду (Боб); Ёто такō, правило се то, кат побегни, рōт помирй ти се, свадба се намешйй, у петак двōри, жене долазу. Купу се девојке, певају, невеста се обукјује у хаљине, у димйје, свē то промењуј, сўтра дōху сватови поведу је, тамо посл'е свадба, цумбўси се, пēвā се, йгрā се, свē то такō. (С. Ћуп).

2.2.4. О томе да се императив у реченици редовно комбинује са осталим глаголским облицима већ више пута је било речи. Показало се да ту комбинацију условљавају синтаксичко-семантички фактори, а затим и моменти стилске природе, као да се императивне форме најчешће јављају здружено са облицима наративног презента, потенцијала и префекта. Овде додајемо још и то да су у истим контекстима бележене и друге глаголске форме (аорист и имперфекат у служби обележавања појединачне прошле радње, на пример). Тако је у примерима:

Почнēm и мēсо куповат у Позār, купјуј ја мēсо, купјуј пā посēн кўпйм ѓфцу неђе јефтинйје пā ми се ѱфатй мēсо јефтинйје него дōл'е у Пазār. (Трн); Изāгōше овй вāшйри, изāгōше, йзāђе, код нāс то је бйло да се забрāди онō, подбрāди се да се не вйди л'йце. (Туз); Ђе гōд да сам отишāо у бл'ницу, ђе гōд предāди књйжицу, ниђе нијесу мōгли онō Шкрйјељ да ми погōду прēзиме, не мōгāху. (Бо).

Уколико комбиновање облика није ограничено разлозима синтаксичко-семантичке природе, избор јединица потпуно је слободан. По правилу, говорно лице увек бира да оствари дату могућност комбиновања, прецизније нијансира и варира израз.

2.2.5. На крају, поменућемо још и то да се код неких аутора као одлика наративног императива помиње и означавање дужег трајања глаголске радње њиме означене. Примери из наше грађе, међутим, потврђују став М. Стевановића, који сматра да то није особина коју овај облик иманентно поседује, трајање радње означене императивом није ништа дуже од оног означеног било којим другим обликом [Стевановић 1986: 709]. Такав утисак стиче се пре свега због саме семантике глагола и њихових морфолошких одлика. Потреба да се дуже трајање радње ипак на неки начин означи очитује се у честим примерима умножених форми истих глагола⁹:

⁹ Механизам удвајања облика зарад истицања дужег трајања познају и говор Пиве [Вуковић, 1940: 97], староцрногорски говори [Пешикан, 1965: 198], говори на југозападу Косова и Метохије [Младеновић, 2000: 367].

По једно и по двоје пā нѡси, нѡси, нѡси, лупā. (Ки); Пā сѣ, сѣ, сѣ онѡ у кѹћу пā сѣ, а тѡ зāђи ми зā нокте, па грѣ рѹке, грѣ, што дофāти онѡ бра̄шно студѣно, оно ѡпѣт. (Ле); Пā се на једно дрѡво натакнѣ пā онѡ избрѣши, избрѣши, избрѣши. (Туз).

Редуплицирањем облика не указује се само на дужину трајања већ и на интензитет радње која је посреди: Наушља̄ се мѣ, војска се наушља̄, пā нѣмā штā. (Ки); Нāђеш кѡпрѣвā па набѣри, набѣри, набѣри, напѹни онā љак. (Бо).

3. Закључак

Анализом грађе утврђено је да наративни императив којим се казују прошле понављане радње има широку употребу у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Показало се да од три особине које су наведене као најважније (означавање прошлости, хабитуалност и емотивна ангажованост) од највећег значаја јесте обележавање виšekратности у прошлости извршених дејстава. На основу тога сврставамо га у ред облика специјализоване семантике, што је, уједно, и кључни фактор који мотивише његов избор у конкретном говорном чину. Утврђено је, такође, да је смештање императивне радње у прошлост омогућено готово увек неким другим језичким средством (глаголским обликом претериталне семантике, прилозима, контекстуално), а потом и то да императив у служби темпоралне детерминације предикације готово никада не може бити употребљен самостално. Показано је да императив може у потпуности бити ослобођен од темпоралности, свдећи се на функцију простог именовања радње, односно ознаке хабитуалности дејства, што упућује на одсуство повезаности са одређеним временом, прошлим или садашњим. Све ово сврставамо у ред диференцијалних црта према потенцијалу, са којим иначе има највише сличности (оба облика при временском транспоновању имају основну функцију обележавања радњи које су се у прошлости понављале). Осим синтаксичко-семантичких момената који регулишу избор овог облика, указано је и на то да императив, као носилац потенцијала за стилско обликовање исказа, долази, као и потенцијал, најчешће у контекстима у којима је на снази емотивна ангажованост говорног лица, те се на приповедном плану остварује компонента носталгичности. Осим тога, императив је чест и онда када се јави потреба за живљим приповедањем, будући да наративни ток чини динамичнијим у односу на приповедање које тече, на пример, у потенцијалу.

Литература

- Белић, 1985: А. Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 2, речи са коњугацијом*. Београд: Научна књига.
- Вуковић, 1940: Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*. у: *Јужнословенски филолог XVII*. Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 1–114.
- Ивић, 1983: М. Ivić, *Начини на које словенски глагол овременјује понављају радњу*. у: *Lingvistički ogledi*. Београд: Библиотека XX век, 37–56.
- Ивић и др. 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско-вијвођанског дијалекта*. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови, у: *Српски дијалектолошки зборник XLIII*. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 1–571.
- Маретић, 1931: Т. Маретић, *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*. Загреб: Обнова.
- Младеновић, 2000: Р. Младеновић, *Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метохије*, у: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIII*. Нови Сад: Матица Српска, 363–372.
- Пешикан, 1956: М. Пешикан, *О неким специфичностима употребе приповедачког императива*, у: *Наш језик*, св. 7–10. Београд: Лингвистичко друштво, 270–275.
- Пешикан, 1965: М. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, у: *Српски дијалектолошки зборник XV*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–217.
- Станојчић и Поповић, 2005: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*. Београд: Научна књига.
- Танасић и др. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Bojana M. Veljović

THE USE OF IMPERATIVE FOR DENOTING REPETITIVE PAST ACTIONS IN SPEECH OF TUTIN, NOVI PAZAR AND SJENICA

Summary

This paper analyzes the use of imperative that refers to past repetitive actions in a speech of Tutin, Novi Pazar and Sjenica. We examine the significance of syntactic-semantic, pragmatic and stylistic parameters that regulate the use of imperative in situations when there is need to express habitual actions in narrative. It has been shown that temporal imperative is the most similar with narrative potential, than with temporally transposed present and perfect tense in their primary use. We strive to show differences and similarities between verb forms that are competitive with imperative. The significance of syntactic-semantic and other conditions that allow combinations of named tenses is also emphasized in this work.

Key words: imperative, temporal use, past tense, repetitive actions.